

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİLLƏRİNDƏ ANTRONİM SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən tarixi inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərdə semantik baxımdan oxşar yaxud eyni adlara rast gəlmək mümkündür. Bu oxşarlıqlar hər iki xalq üçün ümumi olan bəzi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Abbasova A. "Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri" əsərində yazır: "Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur. Fikrimizcə, ingilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik cəhətdən oxşar olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ilə ya da fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır" (1, s. 24).

Əsas hissə. Adlar haqqında Pulqramın və Con Stüart "Dilçiliyə giriş" adlı tədqiqatlarında yazır: "Xüsusi adlar şəxsə ancaq adlandırmaq və çağırmaq üçün verilir. Lakin şəxsi fərdi səciyyəndirilmir. Şəxs adlarının əsas əlaməti ondan ibarətdir ki onlar əslində heç bir mənə vermir. Valideynlər uşağa adı öz gələcək arzularına uyğun verirlər" (2, s. 42).

Adı verən valideyn ümid edir ki onun verdiyi ad gələcəkdə özünü doğruldacaq. Şəxs adının insana fərdilik gətirə biləcəyinə də inanmaq olar, lakin bu bir o qədər də əsaslı fakt hesab olunmur. Bununla yanaşı adın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi şəxsiyyətin özünəhörmətinə təsir göstərir. Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrulduğunu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn, almanlarda **Herr Gross** cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbəhlik mərzinə tutulduğu, **Her Klemer** cənab Kiçik adlı şəxsin natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır. Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının adseçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir, həm ingilislərdə həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən sözlər antroponimləşdirilir.

Əliyeva H. "Ümumi antroponimika problemləri" əsərində qeyd edir: "Həm ingilis həm də Azərbaycan vətəndaşı ad seçimində ülviliyə, xoşbəxtliyə, gözəlliyə, yüksəkliyə can atır, ən bəşəri hissələrini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılığının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. Məsələn, məşhur **Campbell** adı qael mənşəli olub əyriəğiz mənəsini verir. **Cameron** adı isə qael dilində əyriburun deməkdir. **Cecil** adı kor sözümdən götürülmüşdür. Bu cür adlar ənənə əsasında bu gün də işlənilməkdədir (3, s. 98).

Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin bir qrupunu toponimlər təşkil edir. Antroponimlər cəmiyyətin həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Antroponimsiz inkişaf etmiş xalq, millət təsəvvür etmək mümkün deyil. Bildiyimiz kimi söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində xüsusi adlar yeni söz yaranmasının mən mənbələrindən biridir. Belə ki, xüsusi adlar asanlıqla antroponimlərdən toponimlərə və əksinə toponimlərdən antroponimlərə keçə bilər. Məsələn :

İngiliscə:

Y.Washington (antrop)	Washington (topon)
Kent (topon)	Charles Kent (antrop)

Azərbaycanca:

Şıxlı (topon)	İ.Şıxlı (antrop)
Babək (antrop)	Babək (topon)

Xüsusi həmçinin ümumi adlarında yaradılmasında iştirak edir burada əsas yer həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində olduğu kimi söz düzəldici şəkilçilərə verilir və bu şəkilçilər əsas yaradıcı kökü leksik-qrammatik qrupa keçirir.

İngiliscə:

London(şəxssiz)	Londoner (şəxslı)
-----------------	-------------------

Azərbaycanca:

Bakı (şəxssiz)	Bakılı (şəxslı)
----------------	-----------------

V.A.Superanskaya görə, antroponimlər aşağıdakı formalarda təsnif oluna bilər: a) Adların adlandırılan obyektlərlə əlaqəsi; b) Təbii yaranmış şəxs adları;

c) Süni yaranmış adlar; d) Makro və mikro adlar.

Qeyd etməliyik ki, adların strukturası, adların xronoloji təsnifi, adların etimoloji təsnifi ilə əlaqədar olaraq onların ilkin və gətirilmə adlara bölünməsi, adların onlarda əks olunmuş anlayışlara görə təsnifi, stil və estetik təsnifat mühüm əhəmiyyətə malikdir. V.A.Juçkeviç bu məsələdən bəhs edərkən yazır ki, antroponimlər bir neçə cür təsnif oluna bilər. Müəllifin fikrincə, antroponimlərin linqvistik baxımdan tədqiqi üçün, ən əvvəl onları dil mənsubiyyətinə görə təsnif etmək lazımdır. Bundan

¹⁰ Azərbaycan Texniki Universiteti Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri

çıxış edərək o, morfoloji cəhətdən toponimləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb adlara bölməyi tövsiyə edir. Antroponimlərin etimoloji prinsipə görə təsnifində isə adlar aydın, tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırılan və naməlum adlara bölünməlidir (4, s. 78).

Antroponimlərin təsnifatı məsələsi ilə E.M.Çernyavskaya da məşğul olmuşdur. Müəllif bir sıra xarici və rus tədqiqatçıların antroponomik təsnifatını təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, indiyə qədər ki antroponomik tədqiqatlarda əsas etibarilə aşağıdakı prinsiplər qabarıq şəkildə özünü göstərir: 1. Leksik-semantik antroponimlər; 2. Morfoloji-sözdüzəldici antroponimlər; 3. leksik-semantik və morfoloji antroponimlər. Ç.Mirzəzadəyə görə, adların yaranmasında aşağıdakı amilləri əsas götürmək lazımdır; etnik adlar, xüsusi antroponimlər, yadellilərin hücumu, landşaft, oxşarlıq, mədəniyyət, fəaliyyət xarakterli hadisə, tarixi dəyişikliklər, qütbü adlar. Göründüyü kimi, ümumiyyətlə antroponimiyada vahid təsnifat işlənilib hazırlanmamışdır.

Müasir ingilis antroponomikası adların çoxəsrlik inkişafının nəticəsidir. Antroponimlərin bir sistem kimi öyrənilməsində 2 metoddan istifadə edirlər: a) Sinxronik metod; b) Diaxronik metod. Adlington-Burmington-Butterton-Blendwarton-Hauton-Marlston sırası= ton son komponentin ümumiliyi ilə; Ashfield- Ashford - Ashlay- Ashmore- Ashover-Ashow sırası isə Ash-başlanğıc komponentinin ümumiliyi ilə yaranır. Mücərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi sücaətə, özünü tanıdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırılırdı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Sədiyev yazır ki, xalqımızın tarixində övlada ad verilməsinə nikbin münasibət bəslənilmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıqla, təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsini valideynlər deyil ancaq advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərdilər. Onlar da xoşagələn bir ad seçib uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görərdilər.

Qədim azərbaycanlılar zərdüştdininə və ayınlarına sitayiş edir, göyə, günəşə, aya, oda, suya, torpağa, dəmirə, daşa, ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara pərəstiş edirdilər. Onlar bunu aşağıdakı kimi təsnifatlandırırlar: 1. Totemlərə sitayişlə əlaqədar olan şəxs adları- Laçın, Tərən, Aslan, Qaplan və s. 2. Göyə, Tanrıya etiqlə əlaqədar olan şəxs adları- Göyxan, Tanrı və s. 3. Qədim azərbaycanlılar ətrafda xarab olmayan əbədi hesab etdikləri təbiət materiallarına tapınıb və bunlardan şəxs adları düzəldirdilər- Aydəmir, Altın, Polad və s.

Müasir ingilis antroponimiyasında işlədilən qədim german və ya roman-german mənşəli Ada-alicənab, Eric-şərəfli hakim, biliçi, Elva-pəriyəbənzər kimi bir sıra adlar xristianlıqdan qabaqkı dövrün məhsulu sayıla bilər. Eyni zamanda burada vaxtilə Britaniya adasında məskunlaşmış tayfaların sorağını verən bir çox şəxs adları ingilisləşdirilmiş şəkildə işlənilməkdədir. Bu yaxınlarda, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun növbəti onlayn elmi seminarında "Azərbaycan dilində yazılmış şəxs adları və toponimlərin ingilis dilinə transliterasiyası" mövzusunda müzakirələr aparılmış və orada bildirilmişdir ki, bu mövzuda böyük elmi işçi Səbinə Məmmədzadə təqdim etdiyi "Azərbaycan dilinin transliterasiya" adlı məruzə **bu** sahədə hüquqi bazası olan ümumi problemdir, O, şəxs adlarının və toponimlərin transliterasiya qaydaları, eləcə də Azərbaycan dilinin transliterasiyası problemlərinin həlli mexanizmləri haqqında hərtərəfli məlumat vermişdir. Məruzəçi diqqətə çatdırıb ki, adlarının tədqiqi dilçilik sahəsinin obyektinə hesab edilsə də, koqnitiv dilçilik, antropologiya və tarix kimi digər tədqiqat sahələri ilə də əlaqələndirilir. İndiyədək Azərbaycan dilindəki adların ingilis dilində verilməsində olan pərəkəndəliyin əsas səbəblərindən biri transliterasiya prosesi zamanı məhz rus dilinin vasitəçi dil olaraq istifadə olunmasıdır. Orta əsrlərdə və yeni tarixdə kilsə nəinki yeni doğulan uşağa ad vermək ayinini də icra olunur, hətta yeni ingilis antroponomik modellərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində bizim adət etdiyimiz şəxs adı ifadəsinin vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayışı ifadə etmək üçün ingilis **baptismal name, christian name, first name, given name** və s. kimi söz birləşmələrindən istifadə edirlər. Eləcə də **forename** və latın mənşəli prename sinonimləri familiyadan qabaq gələn ad mənasında işlədilir. Məşhur ingilis və amerikan yazıçıların tam adlarına diqqət yetirək: William Makepeace Thackeray, Charles John Huffam Dickens. Həsənov H.Ə. "Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti" kitabında yazır: "Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlarda olduğu kimi müasir ingilislərin əcdadları arasında da dini mədəniyyətin təsiri altında seçilən şəxs adları hazır şəkildə götürülüb işlədilir və bu zaman ibtidai dövrlərdə adın mənasına və yaxşı səslənməsinə diqqət yetirilməsi prinsipinə əsasən bir o qədər də əhəmiyyət verilmirdi. Bununla ingilislər də özlərinin dindənqabaqkı adət və ənənələrindən tədricən uzaqlaşdırırdılar (5, s. 12).

İctimai-siyasi tarixin sonrakı gedişində türklər arasında bu və ya digər dərəcədə dindən uzaqlaşma prosesi baş vermiş, bu da öz növbəsində onların advermə mədəniyyətinin yeni pilləyə keçməsinə, ad seçimində ruhanilərin rolunun sıxışdırıb aradan çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Halbuki eyni zaman kəsiyində ingilislərdə bu proses müşahidə edilməmiş, burada kilsənin və din xadimlərinin rolu demək olar ki əksilməmişdir və orta əsrlərin dərinliyindən keçib gələn müvafiq ənənə bütövlükdə və ya bu ənənənin nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük izləri bizim günlərimizdə də öz gücünü qoruyub, saxlamaqda davam edir. Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən antroponimiyə məsələləri ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqat əsərlərində buna açıq-aydın münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların timsalında dildaxili, sistemdaxili antroponomik faktlara aydınlıq gətirmişdir.

Nəticə. Təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi, bu hallarda həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.

Variəntlılıqdan törəmiş olan bu debletilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir.

Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin antroponimik sistemlərin yetərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki antroponimlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq mümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, leksik antroponimlərin vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da rast gəlmək olar. Göründüyü kimi, biz yenidən antroponimlərin düzgün təsnifat bölgüsünə qayıtmalı olacağıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2005. s. 24.
2. Pulqramın və Con Stüart tədqiqatları: "Dilçiliyə giriş". M., c. 42.
3. Əliyeva H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985. s. 98.
4. V.A. Juçkeviç: "Введение в языкознание". Москва. 1985. с. 78.
5. Həsənov H.Ə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. Bakı, 2002. s. 12

Açar sözlər: antroponimlər, semantik vahidlər, universal sistemlər, totemlər

Key words: antroponims, semantic units, universal systems, totems

Ключевые слова: антропонимы, семантические единицы, универсальные системы, тотемы

Summary

Formulating of the English antroponymy has been caused by customs, culture? Language system? Politico-sociological lines of the British nation. English antroponymy has distinguished and similar with feature the so-named of other nation. All these features appeared during several decades and different historical events. The parent who gives the name hopes that the given name will be justified in the future. It is also possible to assume that a person's name can bring individuality to a person, but this is not considered such a fundamental fact.

Резюме

Формулировка английской антропонимии была обусловлена обычаями, культурой? Языковая система? Политико-социология британской нации. Английская антропонимия отличалась и сходна с чертами так называемой другой нации. Все эти черты проявились в течение нескольких десятилетий и разных исторических событий. Родитель, дающий имя, надеется, что данное им имя оправдается в будущем. Также можно полагать, что имя человека может привнести индивидуальность в человека, но это не считается таким уж принципиальным фактом.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova